

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh882>

TANAH'TA DİN ALGISININ BÜYÜ VE GİZEMLE KESİŞMESİ ÜZERİNE

Eldar HASANOĞLU*

Özet

Yahudiliğin kutsal kitabı Tanah, büyü'nün bilinen tüm çeşitlerini yasaklamasına rağmen kutsal metinlerde büyüsel ve gizemli öğelere rastlanmaktadır. Bazı vakalarda, ibadet sırasında kullanılan bazı eşyalarda, bazı ritüellerde gizemli öğelerin varlığı görülmektedir. Dolayısıyla Tanah'ta sunulan din algısı, gizemden tamamen arındırılmamış bir din algısıdır. Mısır'dan çıkıp çölde dolaşan İsrailoğulları'nın yılan sokmasından tedavi olmak için Musa'nın bakırdan yılan yapması, doğacak kuzuların renklerini etkilemek için Yakup'un ağaç dallarını keserek hazırladığı düzenek, *başkohenin* ibadet sırasında giyeceği kıyafetin rengi, materyali ve yapılış biçimi, eşine sadakatini ispatlaması için kadının acı suyu içme ritüeline tabi tutulması, düşmanlarla savaş sırasında yedi rakamının öne çıkması ve benzeri olgular gizemli uygulamalardan bazılarıdır. Kutsal metinlerde zikredilen gizemli olayların bazılarının daha önceden yasaklanmış olması tuhaftır. Yusuf'un falcılıkla uğraştığı, kral Şaul'un peygamber Şemuel'in ruhunu çağırıp ona danışması, geleceği görmek ve gayp bilgisine ermek için Davut'un özel ritüel giysisi olan efod'u kullanması gibi bilgiler bu kabildendir.

Anahtar kelimeler: *Tanah, Yahudilik, Din Algısı, Büyü, Gizem.*

The Intersection of the Perception of Religion with the Magic and Mystery in Tanach

Abstract

Although the Tanach, Jewish sacred book, forbids all the kinds of magic which were known at that time. Mysterious elements can be found in some affairs, in some goods used in prayers and in some rituals. Hence, the perception of religion introduced in Tanach is not totally free from mystery. Such mysterious elements are

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü

included in some cases: Moses made a snake from copper to treat Israelites who were bitten while wandering in the desert after leaving Egypt; Jacob successfully affected the colors of the lambs by preparing an instrument from the branches; the material and color and shape of the clothing put on by *kohen gadol* while praying; sentencing the woman to the ritual of drinking bitter water to prove her loyalty to the husband; the importance of the number of seven while struggle with the enemies and etc. The fact that some of the acts mentioned in the sacred texts were forbidden is the striking point. Of this kind of acts can be shown: Joseph engaged in divination; Saul called for the prophet Samuel's spirit; David used the ephod, special ritual clothing, to foresee the future and to reach the secret knowledge.

Keywords: *Tanach, Judaism, Perception of Religion, Magic, Mystery.*

Giriş

18. yy.dan itibaren Batıda dinin menşei üzerine çalışmalar yapılmış, bu konuda pozitivist bakış açısıyla farklı öneriler ileri sürülmüştür. Bunlardan biri de dinin kaynağının büyü olduğu şeklindedir. Bu görüş, meşhur antropolog James George Frazer (ö. 1941) tarafından *Altın Dal* isimli eserinde dile getirilmiştir. Eserin özellikle 3. ve 4. bölümlerinde din ve büyü ilişkisi karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.¹ Bu görüşe göre insanlık ilk başta tabiat güçlerini kontrol altına almak amacıyla büyüsel, gizemli uygulamalar yapmışlardır. Fakat bu uygulamalar etkisiz kalınca, bu güce sahip olan ruhani varlıkların olduğu düşüncesine yönelmiş, zaman içerisinde din düşüncesi ortaya çıkmıştır.² Dolayısıyla Frazer için tarihsel seyir açısından din büyüyu takip etmektedir ve ondan beslenmektedir. Dinin içerisindeki gizemli öğeler, bu anlamda büyüden alınmış mirası ifade eden bir özelliktir. Büyünün tanımı ve din karşısındaki konumuyla ilgili Mukayeseli Dinler ve Kültürler Araştırmaları uzmanları arasında farklı görüşler bulunmakla birlikte,³ bu çalışmada büyü ifadesi ile doğa güçleri üzerinde egemenlik kurarak onları kendi isteği doğrultusunda kullanma, gizem ile mantık çerçevesinin dışına taşan esrarlı olma anlamı kastedilmektedir.

¹ James G. Frazer, *Altın Dal: dinin ve folklorun kökeni*, çev. Mehmet H. Doğan, Payel, İstanbul, 1992, II, 9-325.

² Hikmet Tanyu, "Büyü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 501; Günay Tümer, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 316.

³ Uzmanların din olgusu karşısında büyüye yaklaşımları konusunda detaylı literatür için bkz. Joseph Angel, "The use of Hebrew Bible in early Jewish magic", *Religion Compass*, 3:5 (2009), 785-798, s. 785-786.

Eski Ortadoğu halklarının dünya görüşüne göre din ve gizem insanın dindarlık ihtiyaçlarını ifade eden bir bütün olup birbirinden ayrı ele alınamazdı.⁴ Eski İbraniler, çağdaşları diğer Ortadoğu halkları ile aynı kültürel öğeleri paylaşıyorlardı. Onlar, gizemli olguların önemli telakki edildiği bir atmosferle sarılı olduklarından dolayı, söz konusu olgulara yabancı değillerdi. Ortadoğu'nun eski halklarının, nitekim eski İbranilerin bakış açısına göre dünya canlı olup tabiatta var olan her şey birbiriyle iletişim halindeydi ve insanlar bir şekilde kozmik güçlerle bağlantı kurarak bu iletişimi kullanabilir, her olayın bağlı olduğu uygun gücü araya koyarak isteğine varabilir, bunun için farklı yöntemlere başvurulabilirdi. Bu yönüyle eski İbrani toplumunda din ve gizem birbiriyle çok yakındı.⁵ Onların bakışına göre, ilahi emir ve yasaklar evrenin varlığının sürdürülmesi için gerekli, gizemli hükümlerdi. Böylece, konuya onların gözlemleriyle bakıldığında, gizemin kendisini dini olgularda dışa vurduğunu söylemek isabetli olacaktır.⁶ Nitekim Yahudi kutsal kitap koleksiyonu olan Tanah, dini olguları bazen büyüsel ve gizemli olgularla bir arada anlatmıştır. Bu örnekler, eski İbranilerin din olgusunu gizemle karmaşık algıladıklarını ortaya koymaktadır.

Eldeki çalışma din, büyü ve gizemi bir arada incelemektedir. İlahi dinler içerisinde kronolojik olarak en eskisi olan Yahudilikte büyüsel ve gizemli olayların din olgusu ile ne ölçüde birbiriyle ilintili olduğu(nu) araştırmak, Frazer'in iddiasının bu dine tatbik edilip edilemeyeceği hakkında fikir verecektir. Bu çalışmada, Tanah'ta yer alan verilerden hareketle Yahudiliğin gizemli öğelerle ne kadar bağlantılı olduğu tespit edilmeye çalışılacak, eski İbrani uygulamalarından örnekler sunulacaktır. Konu, Frazer'in iddiasının Yahudiliğe tatbik boyutunu öğrenmeyi hedeflediği için, araştırmada esas alınan örnekler zaman açısından erken dönemle sınırlandırılmıştır. Gizemin çoğunlukla tezahür ettiği yer olan mistik verilerin dışarıda tutulması adına, çalışmada esas alınan veriler Atalar döneminden Davut'un krallığına kadarki dönemle (M.Ö. 10. yy.) sınırlandırılmıştır. Çalışmada lanetler, mucizeler gibi

⁴ B.S. Noegel, T.J. Walker, M.B. Wheeler, "Introduction", *Prayer, Magic, and the Stars in the ancient and late antique world*, [ed.Scott B. Noegel ve dğr.], Pennsylvania State UP, 2003, 1-17, s. 2.

⁵ H.H. Rowley, *The faith of Israel*, SCM Press, London, 1961, s. 27; Frederick H. Cryer, *Divination in Ancient Israel and Its near Eastern Environment: a socio-historical investigation*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1995, s. 324.

⁶ Gideon Bohak, "Prolegomena to the study of Jewish magical tradition", *Currents in Biblical Research*, 8:1 (2009), 107-150, s. 110-111.

gizemli olgular konu dışı bırakılarak somut varlığı olan şeyler ile gizemli olayların vukua gelmesini anlatan pasajlardan örnekler verilecektir.

A. Tanah'ta Büyü ve Gizeme Yaklaşım

Tanah'ın teolojik kurgusunun büyü ve gizemden arınmamış bir din algısı sunduğu söylenebilir. Ancak Tanah, gizemi reddetmeyip onu bazı ritüellerde kullanmakla birlikte büyüü yasaklar. Tanah ister onu uygulayanlara isterse onda kullanılan malzemelere karşı savaş açmaktadır. Bu savaş bazı uzmanlar tarafından toplum üzerinde erk kavgası ve cinsler arası cepheleşmenin bir yansıması olarak nitelenmiştir. Bir taraftan bu savaş yönetim erkini elinde bulduran din adamlarının, kendileri gibi gizemli uygulamaları gerçekleştirebilen muhalif güçlere karşı verilip onları aforoz ederken diğer taraftan da meşru olmayan uygulamaların kadınlara isnat edilerek erkek egemen Semitik kültürün düşünce kodlarını yansıtmaktadır.

Yahudilik kötü ruhların, şeytanların ve cinlerin varlığını kabul etmektedir. Büyüde başvurulacak güçler bunlar olduğu için Yahudilik büyüünün yokluğunu veya geçersizliğini iddia etmez. Bunun yerine, ileride detaylıca anlatılacağı üzere, Tesniye 18:9-12'de büyüünün bilinen her türünü yasaklar ve meşru bir işlem olmadığını ifade eder. Bu, Yahudiliğin nesnel olarak büyüünün gücünü kabullendiği anlamında yorumlanabilir. Kutsal metinlerde Musa ve Mısırlı büyücülerin karşılaşması anlatılırken, Musa ve Harun tarafından mucize olarak gösterilen olaylardan birkaçının büyücüler tarafından da gerçekleştirilmesinden bahsedilmektedir.⁷ Sergilenen bu gizemli olaylarda mucize ile büyü işlemlerinin karşılaştırılması sırasında, mucize gerçek ilahi gücü temsil ettiği için üstün gösterilse de büyücülerin de aynı örneklerden birkaçını yapmaya muktedir olmaları,⁸ Tanah'ın büyüünün gücünü kabullendiğini ortaya koymaktadır. Çünkü görüntü itibariyle Mısırlı büyücüler de Musa ve Harun'un ilahi mucize ile yaptıkları aynı gizemi yapıyorlardı. Tanah'ta yer alan bu anlatı sergilenen gizemi anlatmaktadır. Ancak kutsal

⁷ Çıkış 7:10-8:19. Metin tenkitçileri konuyu yazarların sosyal ve kültürel etkilenmesine bağlamaktadır; onlara göre konuyla ilgili pasajlar Ruhban Metni'ne dayanır. M.Ö. 4. yüzyılda kaleme alınan Ruhban Metni diğer metinler içerisinde en son tedvin edilen metindir. Tenkitçilere göre Mezopotamya'da büyücü kültürle haşır neşir olan yazarlar, büyüünün gücünü kabullenmiş olmalı ki büyücülerin sözü geden olayları gerçekleştirme yeteneğinde olduklarını kutsal metinlere almışlar. (T. Witton Davies, *Magic, Divination and Demonology among the Hebrews and their neighbours*, James Clarke, London, 1898, s. 37-38.)

⁸ Büyücüler, sivrisinek yaratmak dışında değneği yılanı dönüştürmek, suyu kana dönüştürmek vs. gibi Hz. Musa ve Harun'un yaptıklarının aynısını yapmışlardır.

metinler Musa ve Harun'un yaptığını makbul addettiği halde büyücülerin yaptıklarına bu tutumu benimsemez. Dolayısıyla Tanah'a göre gizemli bir olayın -ilahi iradeyi hâkim kılmak için- dini temsil edenler tarafından meydana getirilmesi durumda meşru kabul edildiği, fakat başka birileri tarafından ortaya konulduğu zaman reddedildiği söylenebilir.⁹ Bu durum, Tanah'ın gizeme karşı olmadığını, büyü yasağının aslında dini temsil eden kişilerin toplum içerisindeki otoritesini destekleme ve Tanrı'nın evren üzerindeki egemenliğine, kontrol gücüne bir başkaldırıyı ima etmesi sebeplerine dayandığını ima etmektedir.¹⁰ Ayrıca, kutsal metinleri feminist bakış açısıyla okuyan bazı yorumcular, Yahudilikte büyü ile din düşüncesinin zıtlık teşkil etmesinin cinsler arası bir cepheleşme boyutunun da olduğunu ileri sürmüşlerdir. Şöyle ki kutsal metinler din hizmetlerinde görev alacaklar hakkında konuşurken erkeklerden bahsetmesine karşın büyücüler hakkında konuşurken, istisnalar dışında, genelde kadınlar üzerinden örnekler vermektedir.¹¹ Bu yaklaşım tarzı, meşru sayılan işleri icra eden grubun dini temsil eden kişiler olduğunu, meşru olmayan büyü işlemleri için ise büyücü kadınlar olduğunu söylemekle cinsler arası bir iş taksimi yakıştırmasında da bulunmaktadır.¹²

Tanah, büyü karşıtı söylemlerin yanı sıra gizemli ve büyüsel özelliğe sahip olgular ve uygulamaları anlatan pasajlar içermekte, bu tarz işlemleri saygın kişilerin bile yaptığı hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgiler dikkate alınarak Yahudiliğin konuya yaklaşımının çifte standartlı olduğu ifade edilmiştir. Bu yoruma göre yasaklanan büyü, yönetici erkin otoritesini pekiştirmeye yönelik olmayan büyü veya muhalif kişilerce yapılan büyülerdir. Buna karşın, öncü şahsiyetlerin büyü ve benzeri gizemli işlemlerle meşgul oldukları veya ihtiyaç duyulduğu sırada bu kabil yasaklanan işlemlere bizzat liderler tarafından başvurulduğu görülür.¹³ Tanah'ta yer alan bu çatışmalı pasajların yorumunda araştırmacılar iki gruba ayrılmışlardır. Bir gruba göre

⁹ Peter Schafer, "Magic and religion in ancient Judaism", *Envisioning magic: a Princeton seminar and symposium*, [ed. Peter Schafer, Hans G. Kippenberg], Brill, Leiden, 1997, 19-43, s. 29.

¹⁰ Schafer, "Magic and religion in ancient Judaism", s. 29.

¹¹ Örn. Hezekiel 13:18-20. Kuran-i Kerim'de de "dügümlere üfüren kadınlar" diye büyücü kadınlardan bahsedilmesi (Felak 113/4), bu bağlamda Semitik kültürün bir yansıması olarak görülebilir.

¹² Ann Jeffers, "Magic and divination in ancient Israel", *Religion Compass*, 1:6 (2007), 628-642, s. 628, 634.

¹³ Richard Cavendish, *A History of Magic*, Arkana, London, 1990, s. 55.

Tanrı tarafından yasaklanması sebebiyle İbrani kültürünün büyüye yaşam hakkı tanımayacağını, büyüün bu kültürün asli bir ögesi olmadığı gibi temsilcisi de sayılmayacağını, eski İbrani toplumunun büyü olgusuna yabancı olduğunu, zikredilen büyüsel uygulamaların aslında onlara çevre halklarından geçtiği ve yaygın olmadığını iddia etmişlerdir. Diğer grup araştırmacılar ise bahis konusu olguları normatif dinin, yani monoteist Yahve inancının varlığının yanı sıra bir de halkın kabul ettiği din anlayışı, popüler inancın varlığına bağlamışlardır.¹⁴ Kutsal metinlerdeki örnekler dikkate alındığında, ikinci görüş daha isabetli görünmektedir. Çünkü Tesniye'deki büyüyle ilgili yasaklama hükmünde kullanılan ifadelerin zenginliği, bir taraftan bu işlemin eski İbrani ulusu arasında farklı dalları ve uzmanlık alanlarının var olduğunu haber vermekte, nitekim bu zenginlik de söz konusu işlemin toplum içerisinde yaygınlık derecesini ortaya koymaktadır.¹⁵ İdel, Yahudilikteki bu gizemli öğelerin aslında zihniyetin yansıması olduğunu, eski dönemlerde insanların gizemden arındırılmış bir din algısını tasavvur edemedikleri ve hatta sosyal yaşam kurallarını düzenleyen ilahi emirleri bile bundan dolayı gizem dolu telakki ettiklerini ifade eder.¹⁶ Ona göre ilahi vahiy tarafından yapılan düzenlemelerle dinde gizemin alanı sınırlanmaya ve kapatılmaya çalışılmış, bu nedenle aynı yaklaşım zamanla azalsa da devam etmiş ve sonraki dönem Yahudi literatürüne damgasını vurmuştur.¹⁷

Büyü Yasağı

Yahudiliğe göre büyüün her türüyle uğraşmak yasaktır. Kutsal metinler bu yasağın amacının, seçilmiş Yahudi toplumunun temizliğini korumak olduğunu söyler.¹⁸ Bu hedefle Tanrı Yahve “büyücü kadını aranızda yaşatmayacaksınız” demektedir,¹⁹ Yahve'nin cinlere ve perilere başvurana öfkeyle bakacağı ve o kimseyi halkı arasından atacağını bildirmekte,²⁰

¹⁴ Susan Ackerman, *Under every green tree: Popular Religion in Sixth-Century Judah*, Scholars Press, Atlanta, 1992. Eser eski İbrani toplumundaki halk inanışları konusunda önemli kaynaklardır.

¹⁵ Jeffers, “Magic and divination in ancient Israel”, s. 630-631.

¹⁶ Moshe Idel, “On Judaism, Jewish Mysticism and Magic”, *Envisioning magic: a Princeton seminar and symposium*, [ed. Peter Schafer, Hans G. Kippenberg], Brill, Leiden, 1997, 195-214, s. 203.

¹⁷ Idel, “On Judaism, Jewish Mysticism and Magic”, s. 203-206.

¹⁸ Levililer 19:31.

¹⁹ Çıkış 22:18.

²⁰ Levililer 20:6.

“Cincilere, ruh çağıranlara yönelmeyin. Onlara danışmayın, kirlenirsiniz”²¹ diyerek onları temiz tutmaya çalışmakta, erkek olsun kadın olsun bu yola başvuranın recmedilerek öldürülmesini emretmektedir.²² İbraniler büyüye pek meyilli olmadıkları “*Yakup ailesinde falcılık olmaz, İsrailoğulları'nda kâhin olmaz*” pasajıyla²³ başka bir ağızdan da teyit edilmekte veya onlara yakışmadığı vurgulanmaktadır. Büyüyle uğraşmak sadece İsrailoğulları'na değil bütün insanlığa yasaklanmıştır. İsrailoğulları'ndan olmayan herkes Hz. Nuh'a nispetle Nuh'ogulları diyerek adlanır ve otuzlu Nuh Kanunları listesinde yasaklananlar arasında büyü de geçmektedir.²⁴ Tevrat kutsal topraklarda yaşayan kavimlerin yaptıkları kötü amellerin bir cezası olarak yurtlarından atıldıklarını ifade eder. Bu ameller arasında büyü de geçmektedir. Büyünün yasaklanmasıyla ilgili Tesniye sifri (18:9-12) sistematik ve detaylı bilgi vermektedir. Bu pasajlarda büyüün farklı çeşitlerine ismen işaret edilmekte,²⁵ tamamı yasaklanmaktadır:

“Tanrınız Yahve'nin size vereceği ülkeye girdiğinizde, oradaki kavimlerin iğrenç törelerini öğrenip uygulamayın. Aranızda oğlunu ya da kızını ateşte kurban eden, kâhin/קוסם, קוסם, efsuncu/מעוון, falcı/מנחש, büyücü/מכשף, muskacı/הובר, הובר, medyum/אוב, שואל, ruh çağıran/ידעונו/ ya da ölülerin ruhlarına danışan/המתים דורש אל kimse olmasın. Çünkü Yahve bunları yapanlardan tiksindir. Tanrınız Yahve, bu iğrenç töreleri yüzünden bu kavimleri önünüzden kovacaktır.”²⁶

Kutsal metinlerde yasaklanan gizemli ve büyüsel işlemlerin sonraki dönemlerde uygulanmadığı söylenemez. Gerekli görüldüğü takdirde, hatta bizzat toplum veya din önderleri pragmatik davranarak bunlara başvurmuşlardır. Nitekim sonraki dönemlerde kutsal metinler dua dışında büyü ve muska yapma amacıyla da kullanılmıştır.²⁷

²¹ Levililer 19:31.

²² Levililer 20:27.

²³ Sayılar 23:23.

²⁴ Bkz. Menahem Azariyah De-Fano, *Sefer Asarah Maamarot*, Amsterdam, 1649, Hikur din 3:21; Aharon Greenbaum, “Şloşim Mitzvot şel Bney Noah lefi Rav Şmuel ben Hofni Gaon”, *Sinai*, c. 37 (1973), 203-221, s. 203.

²⁵ Bu uygulamaların her birisiyle ilgili bkz. Ann Jeffers, *Magic and Divination in Ancient Palestine and Syria*, Brill, Leiden, 1996, s. 31-35, 65-70, 74-81, 96-99.

²⁶ Tesniye 18:9-12. Burada kullanılan terimlerin Tanah'ta kullanıldığı yerlerin listesi için bkz. Steven L. Jeffers, *The Cultural Power of Words: Occult terminology in Hebrew, Greek, Latin and English Bibles*, Florida State University, yayınlanmamış Dr. tezi, 1989, s. 65-66.

²⁷ Schafer, “Magic and divination in ancient Judaism”, s. 32-33.

B. Kutsal Metinlerden Gizemli ve Büyüsel Olgulara Örnekler

Büyücüleri cezalandırmasına ve bu işlemleri yasaklamasına rağmen Tanah yer yer gizemli işlemlerin yapıldığını anlatmaktadır. Bunlara örnek olarak falcılık, muskacılık, ruh çağırma, efsunculuk vs. gibi gizemli işlemler gösterilebilir. Bazı gizemli işlemler bazı dini veya toplumsal önderler tarafından yapılırdı. Nitekim Tanah'ın önerdiği bazı ritüeller gizem içeriklidir. Burada söz konusu örnekler, yasağı dikkate almakla meşru olan ve olmayanlar şeklinde tasnif edilerek sunulacaktır.

Meşru Olgulara Örnekler

1. Musa Ve Bakırdan Yılan

Tevrat'ta nakledildiğine göre, Musa önderliğinde Mısır'dan çıkan İsrailoğulları vaat edilen topraklara gitmek için çölde dolaşmışlar. Bu dolaşma sırasında Edomlular'ın yaşadığı yere yönelen İsrailoğulları'na yol, açlık ve susuzluk galebe etmiş ve onlar Tanrıya ve Musa'ya bundan şikâyetle bulunmuş, yiyeceklerin iğrenç olduğunu söylemişler. Bu Tanrı'nın gazabına sebep olmuş, ceza olarak Tanrı onlara zehirli yılanlar musallat etmiştir. Bunun üzerine İsrailoğulları Musa'ya gelerek bağışlanmaları ve yılanlardan kurtulmaları için ondan Tanrı'ya yalvarmasını istemişler. Bu duaya cevaben Tanrı Musa'ya bir yılan yaparak onu yüksek bir direğin üzerine koymasını buyurmuş ve yılan ısırın kişinin ona bakması durumunda ölmeyeceğini bildirmiştir. Musa da bu denileni yapmıştır.²⁸ Bu olay "bakır yılan" anlamında "*nehaş nehošet*" adıyla bilinmektedir. İbranice yılan kelimesi "*nahaş*", bakır kelimesi ise "*nahuşa*" şeklindedir. Yine kutsal metinlerin verdiği bilgiye göre bu bakır yılan İsrailoğulları arasında kutsal bir eşya gibi varlığını sürdürmüş ve hatta putlaştırılmış, nihayet Hizkiya'nın krallığı zamanında parçalanmıştı.²⁹

"*Nehaş nehošet*" kendisi gizemli bir olgu olmasının yanı sıra izahı için ileri sürülen yorumlar da gizemlidir. Bu olayın yorumunda Tannaim dönemi uleması teosentrik bir yaklaşım benimsemişler. Onlar öldürmek veya iyileştirmenin bir yılan işi olmadığını, bunu yapanın Tanrı olduğunu vurgulamışlar. Isırıldığı zaman direğin üstündeki yılanı bakarak iyileşmeyi ise aslında insanın Tanrıya yönelmesinin sembolik gücü olarak açıklamışlar. Şöyle ki ısırıldıkları zaman İsrailoğulları bu acıyla direğin üzerindeki bakır

²⁸ Sayılar 21:4-9.

²⁹ 2. Krallar 18:4.

yılana bakmak için yukarıya doğru bakacaklardır. Bu, insanoğlunun bilinçli bir şekilde Tanrıya yönelmesini sembolize eder. Tanrı, böyle bir yönelişi ise kesinlikle cevapsız bırakmaz.³⁰ Midraş'larda yer alan izah daha ilginçtir. Bu izah söz konusu olayın aslında İbranicenin kutsallığını ve harflerin yaratılış eylemindeki gücünü ortaya koymaya yöneliktir. Bu görüşe göre pasajda Tanrı Musa'ya bir yılan yapmayı emretmiş, fakat onu neden yapacağını belirlememiştir. Musa da bu yılanı bakırdan yapmıştır. Yılan yapımında kullanılmak için malzeme olarak bakırın seçilmesi tesadüfi değildir; Musa bu iki kelimenin aynı harflerden oluştuğunu dikkate alarak böyle yapmıştır. Midraş'taki izaha göre Musa "mademki Tanrı bir yılan/*nahaş* yapmamı istedi, onu altından veya gümüşten yaparsam uygun olmaz. Onu bakırdan/*nehuşa* yapmam gerekir. Ta ki bu ikisi birbirine uygun olsun" diye düşünmüş, yılan kelimesinin aynı zamanda malzemesine de işaret ettiğini anlamıştır.³¹ Bu yoruma göre yılan ve bakır kelimelerinin aynı harflerden oluşması, bu iki nesne arasında gizemli bir ontolojik yakınlığın alametidir ve bu yakınlık varlık öncesi dönemde, nesnelerin adlandırıldığı sırada, harfler kelimelere dağıtılırken gözetilmiştir. Ortaçağ büyük Yahudi müfessirlerden Raşi'nin izahı da bu doğrultuda olup harflerin yaratılış eylemiyle ilişkisine başka örnekler de vermektedir.³² Ramban ise olayın aslında tıbbi gerçeklerle ters olduğunu, bu açıdan da tam bir mucize olduğunu vurgulamaktadır.³³ İbn Ezra ise, bu tarz gizemli heykel yapmanın dinin mahiyetine uymadığı gibi kutsal metinlerce yasaklandığını öne sürerek bu anlatımın sembolik olduğunu belirtir; o, yılan ısırmasının dedikoduyu sembolize ettiği düşüncesindedir.³⁴

2. Yakup ve Sürüsü

Tevrat'ta anlatılan gizemli olaylardan biri de Yakup'un koyunları beslerken yaptığı uygulamadır. Burada anlatıldığına göre Yusuf'un doğumundan sonra Yakup memleketine dönmek için kayınpederinden izin ister. Kayınpederinin sürüsünü gitmenin ücreti olarak koyunların doğuracağı

³⁰ TB.Rosh HaShana 29a; TY.Rosh HaShana 3:9.

³¹ *Midrash Genesis Rabbah*, [ed. H. Friedman, Maurice Simon], London: Soncino Press, 1939, 31:8.

³² Rashi, *Commentary on the Torah: Bereishis/Genesis*, [ed. Rabbi Nosson Scherman, Rabbi Meir Zlotowitz], Mesorah Publications, Brooklyn, 1995, 2:23, 3:15.

³³ Ramban, *Commentary on the Torah: Numbers*, [ed. Charles B. Chavel], Shilo Publishing House, New York, 1975, s. 236.

³⁴ Abraham ben Ezra, *Commentary on the Pentateuch: Numbers (Ba-Midbar)*, [tr. H. Norman Strickman, Arthur M. Silver], Menorah Publishing Company, New York, 1999, s. 168-169.

noktalı, benekli, çizgili kuzuları ister ve anlaşırlar. Kayınpeder ona teslim ettiği sürüde noktalı, benekli ve çizgili koyun ve tekeleri ayırarak oğullarına verir ve uzak bir yere gider. Bu yolla koyunların Yakup'un istediği özellikte yavrulamamasını ve ona hiçbir şey vermemeyi hedefler. Fakat Yakup aselbent, badem, çınar ağaçlarından taze dallar keserek onları soyar ve beyaz çentikler açar. Bu çubukları koyunların önüne, su içtikleri kaplara koyar. Koyunlardan güçlü olanlar çiftleştiği zaman Yakup bu çubukları onlara gösterir, zayıf koyunlara ise göstermez. Bu çubukları görmeleri sebebiyle koyunlar benekli ve çizgili kuzular doğururlar. Zayıf koyunlar ise çubukları görmedikleri için kara renkli yavru doğururlar. Böylece anlaşma gereği güçlü kuzular Yakup'un payına düşerken zayıf kuzular ise kayınpederin payına düştü.³⁵

Buradaki gizemli nokta, Yakub'un dallardan yaptığı düzenek ile doğacak yavruların rengini etkilemesidir. Metinde Yakup'un büyü, sihir gibi uygulamalarda bulunduğu belirtilmemekte, yapılan uygulamada bir dış etkinin müdahalesiyle hedef gerçekleştirilmektedir.

3. Başkohenin Ritüel Kıyafeti

Uygulanışı dikkate alındığında gizemli olgulara en bol örnek ritüellerdedir. Bu gizemli olgulara en güzel örnek ritüel sırasında başkohenin giyeceği kıyafettir. Kıyafetin özellikle gizemli kısmı *efod*, *hoşen* ve *urim ve-tumim* adlı öğelerdir. Komşu pagan halkların büyü uygulamalarında kullanılan kıyafetlerden etkilenmeden sarfi nazar ederek, söz konusu kıyafetin renkleri, materyali ve biçimi dâhil her yönüyle bu kıyafetin gizemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Kutsal olduğu, özel olarak ritüel sırasında giyilmesi gerektiği belirtilen bu kıyafeti giyinmenin amacı, din adamının görkemli ve güzel görünmesinin dışında, üzerinde her kabilenin adı yazılı taşlar taşıması yoluyla Tanrı'nın İsrailoğulları'nı anmasını sağlamaktır.³⁶

Efod, tören sırasında başkohenin giyindiği bir giysidir. Tevrat'a göre *efod*'un ustaca, özenle hazırlanması gerekmektedir. *Efod* lacivert, mor ve kırmızı iplikle dokunmuş ince ketenden yapılıdır. Altın ince tabakalar halinde dövülüp tel tel kesilerek iplikler ve keten arasına işlenir. Bağlanabilmesi için iki köşesine takılmış ikişer omuzluğu olmalıdır. *Efod*'un üzerinde kendisi gibi dokunmuş bir şerit daha olmalıdır. *Efod*'daki omuzluklara her taraftan altışar

³⁵ Tekvin 30:25-43.

³⁶ Çıkış 28:13-30.

olmak üzere on iki adet küçük taş takılır. Taşlar saf altından yapılmış yuvalar içerisine koyulduktan sonra *efod*'un omuzluğuna takılır. Bu taşların her birinin üzerinde İsrailoğulları'nın on iki kabilesinden birinin adı yazılır. Bunun amacı, Tanrı'nın her kabileyi hatırlamasını temin etmektir.³⁷

Hoşen dört köşeli, boyu birer karış olan ve ikiye katlanan göğüslüktür. Tören sırasında başkohen hoşen'i giyindiği *efod*'un üzerinden takar. *Hoşen*'in ustaca, özenle hazırlanması gerekmektedir. *Efod* gibi *hoşen* de altın sırmayla, lacivert, mor ve kırmızı iplikle dokunmuş ince ketenden yapılır. Altından yapılmış zincir ve halkalarla *hoşen efod*'a ve üzerindeki şeride takılır. *Hoşen efod*'un şeridinin yukarısında kalıp *efod*'dan ayrılmaması için *hoşen*'in halkalarıyla *efod*'un halkaları lacivert kordonla birbirine bağlanır. *Hoşen*'in üzerinde altından yapılmış dört sıra taş yuvası olur ve her sırada üç adet taş dizilerek sayıları toplamda on iki olur. Bu taşların her birinin üzerine İsrailoğulları'nın on iki kabilesinden birinin adı yazılır ve her taş bir kabileyi simgeler. Bunun amacı, Tanrı'nın her kabileyi sürekli hatırlamasını temin etmektir.³⁸

Başkohenin ritüel kıyafetinin tamamlayıcısı *urim ve-tumim* adlı iki kutucuktur. Bu kutucuklar *hoşen*'e asılır. Tevrat onun ibadet ve kutsama sırasında kullanıldığını belirtse³⁹ de hangi materyalden ve nasıl hazırlanması gerektiği hakkında bilgi vermez. *Urim ve-tumim* Tanrı'ya danışmak ve O'ndan doğru bilgiyi almak için kullanılmıştır.⁴⁰ Tanrı'ya danışmak ve O'ndan bilgi almak için bu kutucukların kullanılması sonradan da devam etmiştir.⁴¹ Bunun hatta Babil sürgününden sonra da sürdüğüne işaret edilmektedir.⁴² Yine *urim ve-tumim* Saul, oğlu Yonatan ve halk arasındaki kura çekimi sırasında kullanılmıştır.⁴³ İşaret edilmelidir ki kutsal metinler, ilahi bilgiyi elde etmenin bir yöntemi kabul ettiği için sadece bu kutucuklar kullanılarak yapılan kurayı meşru görür.

4. Acı Suyu İçme Ritüeli

³⁷ Çıkış 28:4-14, 39:1-7.

³⁸ Çıkış 28:15-30, 39:8-21.

³⁹ Levililer 8:8; Tesniye 33:8.

⁴⁰ Sayılar 27:21.

⁴¹ I. Samuel 28:6.

⁴² Ezra 2:63; Nehemya 7:65.

⁴³ I. Samuel 14:41. (Tanah'ın Grekçe tercümesi olan *Septuagint* nüshasında bu açıkça belirtilmiştir.)

Tevrat'ta anlatılan gizemli olgulardan biri de acı suyu içme ritüelidir. Bu ritüel evli bir kadının eşine sadakatini ispatlaması için uygulanır. Eğer koca eşini kıskanır ve ona karşı içinde bir şüphe uyanırsa karısı ile birlikte mabede gider, mabede kıskançlık sunusu sunar ve kohen onun eşini bu ritüele tabi tutar. Kohen kadını öne çıkarır, saçını açar ve kıskançlık sunusunu eline verir. Kendisi de toprak bir kabın içine kutsal su koyar ve ahit konutunun kurulu olduğu yerden biraz toprak alıp suya katarak elinde tutar. Sonra eşine sadakatle ilgili kadına yemin ettirerek günah işlemişse elindeki suyun kadına acılık vermesini niyaz eder ve bu sırada söylediği bedduaları yazarak suda yıkar. Suyu kadına içirdiğinde eğer kadın günah işlemişse su kadının karnını şişirecek, bacakları eriyecek ve kadın yere düşecektir.⁴⁴

Her ne kadar böyle bir uygulama teorik olarak Tevrat'ta geçmekteyse de bunun pratiğe dökülmesiyle ilgili herhangi bir bilgi geçmemektedir. Bu nedenle söz konusu lanetin tutup tutmamasıyla ilgili tarihsel bilgi vermek mümkün değildir. Fakat söz konusu ritüelin etkisinin olduğu varsayılırsa burada bir gizem olduğu söylenebilir.

5. Münferit Olaylar

Tevrat'ta anlatılan bazı gizemli olaylar münferit hikâyeler olup kategorize edilmemektedir. Bu olaylardan biri, Musa Mısır'a geri dönerken yaşanmıştır. Bu gizemli olayda anlatıldığına göre yolda Yahve Musa'yı öldürmek istemiş, eşi Tzipora keskin bir taş alarak oğlunu sünnet etmiş ve derisini Musa'nın ayağına sürmüş, ona sünnetten dolayı "kanlı güvey" demiştir. Bunun üzerine Yahve Musa'yı öldürmekten vaz geçmiştir.⁴⁵

Yuşa'nın Eriha'yı fethinde sayı gizeminin olduğu görülmektedir. Şehri almak için ilahi buyruk doğrultusunda yedi kohen ellerinde birer *şofar*⁴⁶ ile şehrin surları etrafında altı gün boyunca bir kez dolaşmış, yedinci gün ise yedi kez dolaşmış ve şofar'ları üflemiş, halk saldırarak şehri almıştır.⁴⁷ Eski İbrani toplumunda sembolik bir önemi olan yedi rakamı burada da öne çıkmaktadır.⁴⁸

⁴⁴ Sayılar 5:11-31.

⁴⁵ Çıkış 4:24-26.

⁴⁶ Koç veya keçinin boynuzundan yapılmış, üflenerek çalınan çalgı aleti. Yahudi dinsel objeleri arasında önemli yer tutmaktadır. Bkz. Suzan Alalu, *Yahudilikte kavram ve değerler*, Gözlem, İstanbul, 1996, s. 273 ve dvm.

⁴⁷ Yuşa 6:1-20.

⁴⁸ Yedi rakamının önemiyle ilgili bkz. Yitzchak Ginsburgh, *The Alef Beit: Jewish thought revealed through the Hebrew letters*, Jason Aronson, Northvale, 1995, s. 109-119; Michael L.

Yine sayı ile ilgili başka bir gizemli olay peygamber Elişa ve kral Yehoaş arasında geçer. Elişa ölüm yatağındaiken kendisini ziyarete gelen Yehoaş'a eline oklar almasını ve onları yere vurmasını emreder. Kral okları üç kere yere vurur. Okların üç kere yere vurulmasına Elişa kızmakta, İsrailoğulları'nın düşman Aram kavmi üzerinde üç kez zafer kazanacağını belirtmekte, kesin zafer için okların daha fazla vurulması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁹ Devam eden pasajlar yine Elişa'yle ilgili başka bir gizemli olay ortaya koymaktadır. Burada anlatıldığına göre bir grup İsraili ölü gömerken düşman Moavlıların saldırısına uğramış, kaçarken ölüyü Elişa'nın mezarına atmış, ölü Elişa'nın kemiklerine dokununca dirilip ayağa kalkmıştır.⁵⁰

Yasaklanmış Olgulara Örnekler

1. Yusuf Ve Falcılık

Kutsal metinlerde falcılık yasaklanmaktaysa da Yahudilerin atalarından olan Yusuf'un fala başvurduğu nakledilmektedir.⁵¹ Tevrat'ta yer alan anlatıya göre Yusuf, Mısır'da kral olduğunda gıda yardımı için kardeşleri ona gelir. Yusuf onlar arasındaki öz kardeşi Benyamin'i hile ile yanında tutmak ister. Bunun için onun yükünün içerisinde kendi gümüş kâsesini koydurarak sanki onu çalmış gibi gösterir. İlgili pasaj Yusuf'un bu kâseyi hem şarap içmek için hem de fala bakmak için kullandığını ifade etmektedir.⁵² Metnin devamı Yusuf'un dilinden "*benim gibi birisinin fala bakacağı hiç mi aklınıza gelmedi*"⁵³ sözüyle fal bakmanın alelade bir şey olduğunu ortaya koymaktadır. Yusuf'un Tevrat verilmeden önce yaşaması onun bu hükümden haberi olmadığına yorumlanamaz; çünkü Yahudi geleneğine göre İbrahim'den itibaren İbrani Atalar Tevrat eğitimi almışlar⁵⁴ ve Yusuf Tevrat'ın tamamına uymuştur.⁵⁵ Ayrıca Tanrı Yahve inancı İsrailoğulları'nda İbrani Atalar'ın

Munk, *The wisdom in the Hebrew alphabet*, 2. bsk., Mesorah Publications, Brooklyn, 1983, s. 104-111.

⁴⁹ 2. Krallar 13:15-19.

⁵⁰ 2. Krallar 13:21.

⁵¹ Tekvin 44:5, 15.

⁵² Tekvin 44:5.

⁵³ Tekvin 44:15.

⁵⁴ Sina öncesi dönemde Tevrat'ın bilinmesi ve ilgili konular hakkında bkz. Eldar Hasanov, *Nuh Kanunları ve Nuhilik*, İSAM, İstanbul, 2015, s. 158-172.

⁵⁵ *Midrash Leviticus Rabbah*, [ed. H. Friedman, Maurice Simon], Soncino Press, London, 1939, 2:10; *Tanna debe Eliyyahu: the lore of the school of Elijah*, [tr. William Braude, Israel Kapstein], JPSA, Philadelphia, 1981, 7:35.

mirası olarak telakki edildiği için buradaki olayın Tevrat'ın verilmesinden önce olması önemli değildir; falcılık ve kehanet Tanrı adına yalan konuşmaya benzetildiği için Yusuf'un fala başvurması, otoriteyi koruma görüşünü desteklemektedir.

2. Kral Şaul'un Peygamber Şemuel'in Ruhunu Çağırması

Tesniye sifrinde ruh çağırma yasaklanmıştır. Fakat kutsal metinler, yasaklanmasına rağmen Kral Şaul'un, peygamber Şemuel'in ruhunu çağırma için bir medyum kadına başvurmasını zikreder. Burada anlatıldığına göre Şaul bütün cincileri ve medyumları ülkeden kovmuştu. Fakat Filistiler'le Şaul düşman ordusunun güçlülüğünü görünce çok endişelenmiş ve savaşın akıbetiyle ilgili Yahve'ye danışmak istemişti. Bunun için farklı yöntemler denemiş, ancak tüm girişimleri sonuçsuz kalmıştı. Bunun üzerine Şaul görevlilerine, danışmak için medyum bir kadın bulmalarını emretmiştir. Medyum kadının bulunması üzerine Şaul kıyafet değiştirerek ona gitmiş ve Şemuel'in ruhunu çağırmasını istemiştir. Kadın çekinerek de olsa onun dediğini yapmış, Şemuel'in ruhu gelerek Şaul ile konuşmuş ve krallığı kaybedeceğini, yerine Davut'un geleceğini söylemiştir.⁵⁶

3. Kehanette Bulunma Ve Gaipten Haber Verme

Yahudi kutsal metinlerinde falcılık ve kehanette bulunmak için kullanılan temel terim “*le-naheş*” kelimesidir. Bu fiilin etimolojik izahında, yılan anlamında “*nahaş*” kelimesi ile aynı kökten geldiği, yılanın hareketlerinden dolayı bu fiilin türetildiği söylenmiştir.⁵⁷ Tesniye sifrinde kehanette bulunmak, gaipten haber vermek yasaklanmıştır. Fakat yine kutsal metinlerde kehanette bulunmakla ilgili veriler yer almaktadır. Bu veriler farklı zaman dilimlerine ait oldukları için, bu uygulamanın İbrani toplumunda söz konusu yasağa takılmadan cari olduğu söylenebilir. İşaret edilmelidir ki gelecekte haber vermeye yönelik çifte yaklaşım mevcuttur. Şöyle ki bu tarz uygulamalar yasaklandığı halde şayet bunu yapan bir manevi veya dünyevi kanaat önderi veya bir din adamı ise bu istek olumsuz karşılanmamaktadır. Kutsal metinler ritüel kıyafetleri giyip ilahi iradeyi öğrenmeye çalışma

⁵⁶ 1. Samuel 28:3-35.

⁵⁷ Davies, *Magic, Divination and Demonology*, s. 82. Ancak buna ilave olarak, yılanın bazı halk inanışlarında bilgeliği sembolize ettiği, hatta bu nedenle yılanın Eczacılık alanının temel sembolü olduğu bilgisi de bu bağlamda manidardır. Nitekim yılan kutsal metinlerde yabancı hayvanların en kurnazı olarak nitelenmiştir. (Tekvin 3:1)

örneklerini sunmaktadır. Mesela; Davut kendisini takip eden Şaul'den kurtulmanın yollarını ararken Efod'u kullanmış ve olacakları bu yolla öğrenmişti.⁵⁸ Yine Davut'un, taraftarlarının kadınlarını ve kızlarını esir alan Amalekleri yakalayacağıyla ilgili bilgiyi de Efod'u kullanarak aldığı zikredilmektedir.⁵⁹

Sonuç

Büyünün yasaklanmasına rağmen kutsal metinlerde pek çok yerde bu türden uygulamaların yapıldığı, hatta kanaat önderleri tarafından gerçekleştirildiği anlatılmaktadır. Buna binaen, bu yasağa kapsamlı yaklaşımın ne olduğunu saptama adına, metinlerde görülen bu çelişkinin yönetim erki mücadelesi ile ilişkilendirmek isabetli olacaktır. Şöyle ki eski dönemlerde bilginin sıradan insanlarla paylaşılmadığı, aynı zamanda yönetici kesim olan din adamlarının tekelinde tutulduğu bilinmektedir. Gizem bilgisi de tek elde tutulması gereken, otoritenin sarsılmasının karşısını durmak için yeni güç odaklarının ortaya çıkmaması hedefiyle sıradan insanlarla paylaşılmaması gereken bir bilgi türü olmuştur. Nitekim İbranicede büyü için yaygın olarak kullanılan “*kışuf*/כִּישׁוּף” kelimesinin, Sami dillerden Arapçada “*diğerlerine kapalı olan bir şeyi bilme, bilinmeyen bir şeyden haberdar olma*” anlamında “*keşf*/كشَف” kelimesiyle aynı kökten gelmesi, semantik olarak büyüünün bir nevi sıradan insanlar tarafından bilinmeyenlerden haberdar olmayı sağladığını ortaya koymaktadır. Bundan dolayı büyüsel ve gizemli uygulamaların tamamen kökü kazanmadığı, onun yerine toplumda lider konumunda olan kişiler tarafından kontrollü bir şekilde sürdürülmesinin hedeflendiğini söylemek isabetli olacaktır.

Tanah'ın sunduğu din algısı gizem ve büyüsel uygulamalardan tamamen arınmış değildir. Büyü olgusunun her çeşidini ismen açık bir şekilde zikrederek ona karşı çok sert tutum takınmasının yanında, kutsal kitaplarda büyüsel ve gizemli olgulara pek çok atıf mevcuttur. Bu durum, eski İbranilerde büyü ve din olgularının belli bir ölçüde birbiriyle ilintili olduklarını söylemeye imkân vermektedir. Bu açıdan Frazer'in söz konusu iddiası isabetli görünebilir. Büyü hakkında negatif görüş sergileyen çeşitli hükümlerin toplamından hareketle, büyüünün din düşüncesi ile zıtlık teşkil ettiğini söylemek mümkündür: Büyü, din düşüncesi ile zıtlık teşkil etmektedir.

⁵⁸ 1.Samuel 23:6-10.

⁵⁹ 1. Samuel 30:7-8.

İster kendisi büyü yapan isterse büyücüye başvuran kişiler, ilahi bilgi kaynağı olan gerçek dini reddetmiş sayılırlar. Bu yönüyle de Frazer'in iddiasının Yahudiliğe uygunluğu pek mümkün görünmemektedir.

Kaynakça

Abraham ben Ezra (1999), *Commentary on the Pentateuch: Numbers (Ba-Midbar)*, [tr. H. Norman Strickman, Arthur M. Silver], Menorah Publishing Company, New York.

Ackerman, Susan (1992), *Under every green tree: Popular Religion in Sixth-Century Judah*, Scholars Press, Atlanta.

Alalu, Suzan (1996), *Yahudilikte kavram ve değerler*, Gözlem, İstanbul.

Angel, Joseph (2009), "The use of Hebrew Bible in early Jewish magic", *Religion Compass*, 3:5, s. 785–798.

Bohak, Gideon (2009), "Prolegomena to the study of Jewish magical tradition", *Currents in Biblical Research*, 8:1, 107-150.

Cavendish, Richard (1990), *A History of Magic*, Arkana, London.

Cryer, Frederick H. (1995), *Divination in Ancient Israel and Its near Eastern Environment: a socio-historical investigation*, Sheffield Academic Press, Sheffield.

Davies, Witton T. (1898), *Magic, Divination and Demonology among the Hebrews and their neighbours*, James Clarke, London.

De-Fano, Menahem Azariyah (1649), *Sefer Asarah Maamarot*, Amsterdam.

Frazer, James G. (1992), *Altın Dal: dinin ve folklorun kökeni*, çev. Mehmet H. Doğan, Payel, İstanbul, I-IV.

Ginsburgh, Yitzchak (1995), *The Alef Beit: Jewish thought revealed through the Hebrew letters*, Jason Aronson, Northvale.

Greenbaum, Aharon (1973), "Şloşim Mitzvot şel Bney Noah lefi Rav Şmuel ben Hofni Gaon", *Sinai*, c. 37 s. 203-221.

Hasanov, Eldar (2015), *Nuh Kanunları ve Nuhilik*, İSAM, İstanbul.

Idel, Moshe (1997), "On Judaism, Jewish Mysticism and Magic", *Envisioning magic: a Princeton seminar and symposium*, [ed. Peter Schafer, Hans G. Kippenberg], Brill, Leiden, s. 195-214.

Jeffers, Ann (2007), "Magic and divination in ancient Israel", *Religion Compass*, 1:6, s. 628-642.

Tanah'ta Din Algısının Büyü ve Gizemle Kesişmesi Üzerine

Jeffers, Ann (1996), *Magic and Divination in Ancient Palestine and Syria*, Brill, Leiden.

Jeffers, Steven L. (1989), *The Cultural Power of Words: Occult terminology in Hebrew, Greek, Latin and English Bibles*, Florida State University, yayınlanmamış Dr. tezi.

Midrash Genesis Rabbah (1939), [ed. H. Friedman, Maurice Simon], Soncino Press, London.

Midrash Leviticus Rabbah (1939), [ed. H. Friedman, Maurice Simon], Soncino Press, London.

Munk, Michael L. (1983), *The wisdom in the Hebrew alphabet*, 2. bsk., Mesorah Publications, Brooklyn.

Noegel, B.S., -Walker, T.J., - Wheeler, M.B. (2003), "Introduction", *Prayer, Magic, and the Stars in the ancient and late antique world*, [ed. Scott B. Noegel ve dğr.], Pennsylvania State UP, s. 1-17.

Peter Schafer (1997), "Magic and religion in ancient Judaism", *Envisioning magic: a Princeton seminar and symposium*, [ed. Peter Schafer, Hans G. Kippenberg], Brill, Leiden, s. 19-43.

Ramban (1975), *Commentary on the Torah: Numbers*, [ed. Charles B. Chavel], Shilo Publishing House, New York.

Rashi (1995), *Commentary on the Torah: Bereishis/Genesis*, [ed. Rabbi Nossou Scherman, Rabbi Meir Zlotowitz], Mesorah Publications, Brooklyn.

Rowley, H.H. (1961), *The faith of Israel*, SCM Press, London.

Tanna debe Eliyahu: the lore of the school of Elijah (1981), [tr. William Braude, Israel Kapstein], JPSA, Philadelphia.

Tanyu, Hikmet (1992), "Büyü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 501.

The Babylonian Talmud (1978), [ed. Rabbi Epstein], The Soncino Press, London, I-XVIII.

Tümer, Günay (1994), "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 316.